

és éremmásokat stb., melyek mind a leggondosabb hű kivitelben egészítik ki a szöveget: előttünk áll körvonalalaiban a „III. Béla emlékezeté”-nek szentelt díszmunka.

Az összes ábrák, néhány kivétellel eredeti, a jelen munka számára rendelt clichék után készültek. A diszitó képek között 13 külön tábla van és pedig 3 autotypia, 10 chromotypia. A szövegbe nyomott díszítmények száma 241; közöttük 13 chromotypia.

A kötés is az egész műnek megfelelő diszes kiállítású. A sötét barna színű dombormű vászonkötés keménytábláját román diszítésű keret négyszögben szegélyezi. Mind a négy szegély-vonal középrészén egy-egy czimer domborműve látható. Felül a magyar czimeré, jobbra a kettős kereszt állami czimeré, balra az Árpádok s alul a Châtillonok családi czimerének dombormű nyomása. A négyszögű kereten belül pedig a román stylek megfelelő, sötét piros színű és aranyszegélyű betűkből a könyv czime: „III. Béla magyar király emlékezete” tűnik elő.

Sz—a.

### Carlyle két essayje.

A hősokról. Nyaklancz. Fordította: Végh Arthur dr. Budapest, 1900.  
Az Akadémia kiadása.

Sír *Walter Raleigh*, a nagy történetíró egyszer fogságba került Börtönablakának egyhangú kilátását ritkán zavarta meg valami szokatlan. Egyszer aztán összeverekedett két ember az ablaka előtt és nagy nézősereg szemeláttára agyba főbe verték egymást. *Walter Raleigh* látta, nézte s figyelte a csetepatét. Nemsokára börtönőre, majd annak felesége is elmondta a történeteket, — de csodálatos — valamennyi más színezéssel, más szemmel látva, más felfogásban örökítették meg azt a látszólag közönséges, mindennapi eseményt. A mende-mondák csacska műzsája még azt is hozzá fűzi e történethez, hogy a nagy történetíró megfogadta, hogy soha több históriát nem ír, mert meggyőződött arról, hogy annak ilyenformán semmi értéke nincsen.

A dolog azonban valószínűleg nem állott éppen ilyen kétségbeesett helyzetben. Valószínűleg a nagy angol is csak azt látta be, — a minék kedvéért magam is ezítoalom az anekdotát — hogy a tulajdonképeni történetekben vajmi kevés az, a mit *objectiv* szóval takargatunk (mert a lényegét megismerni képtelenek vagyunk) s hogy voltaképen a történetírás mesterségénél a *mit?* mellett nagyon is közel áll a *hogyan?* kérdése.

Az események történnek, a hogyan a ható, gátló okok egymás között megegyeznek. A mozgás látható csak, de nem a rugók, melyek megindítják.

Ezeket az okokat, rugókat, mozgató erőket meglátni nehéz. Éles, edzett s tiszta szem kell hozzá. Az *objectiv* esemény *subjectiv* háttérre mibennünk rejlik.

Ha úgy közönséges, félig ösztönszerű, félig megfigyelt olvasásban végigfutunk *Carlyle* essayin, valami furcsa hangulat ragad magával.

A ragyogó, de nehéz nyelv sziporkázó fénye s az érthetetlen, összefüggéstelen szakaszok homálya olyan őszi fénytörést okoznak, melyben csodálatosan szeretünk gondolkodni, érzésekkel foglalkozni, melyeket máskor számba se vettünk.

Ime itt ez a két tanulmány!

Egyik a maga mélyen járó böleselkedő alap gondolataival a történelem filozófia alapvető tanait magyarázza, illetve alkotja a legcsodásabb harmonikus keretben. A másik meg egy monstre pör tárgyalás, olyan, mint a *Dreyfuss*, vagy *Heintze*, csak sokkal hosszabb és érdekesebb. Alig lehetne két ellentétebb tárgyú tanulmányt egy kötetbe kötni, — gondoljuk s méltán.

És mégis, ha átolvassuk, kétszer, háromszor s az értelmetlen gallimathiásból mélységes igazság lesz s a csillogó forma magvas tartalommal válik, — akkor kezdjük megérteni az összefüggést e két könyv között.

Kezdjük a másodikon!

Egy tökéletes tragédia. Színpadra lehetne vinni, úgy, a mint leírta az 1786 május 31-iki ülés jegyzője a bíróság ítélelhozatalakor. Mert az igazságszolgáltatás is megtörtént, akárcsak a színpadi tragédiákban. A darabot négy személy játssza. A többi csak statiszta, de azért nem henyélnek ők sem. *Maria Antoinette*, a királynő, ki jó s épen ezért buknia kellene; *Rohan Louis prince*, a ki rossz s azért győzni akar; *Bochmer*, az ékszerész, a ki nagyralátó s ezért buta; és végül a főszereplő és rendező: *Jeanne de Saint Remi* — *Comtesse de Valois*, a későbbi *Madame de Lamotte*.

A történet pedig ez: *Bochmer* az ékszerész, remek nyaklánczot készített. Megért vagy 2000,000 koronát, De vevője nem akadt rá. Végso kétségbeesésében, mert minden vagyonát felemésztette remekműve, kapja az ajánlatot *Lamotte* grófnétól, hogy a királynő megveszi a lánczot — részletfizetésre. *Rohánt* pedig, ki szerelmes a királynéba, de meg nem hallgattatik, Lamottené felbízattja, hogy szerelme tárgyának most kedveskedhetnék, ha megszerezné a nyaklánczot, mit az szerelmi elvakultságában meg is tesz. A nyakláncz sohse kerül *Maria Antoinette* nyakára. *Rohan* fizet s a czinkosok lakolnak a Bastille komor falain belül, még mielőtt élvezhették volna igazán a lopott gyémántok értékét. (Egykori lapok, memoirok, percsomók alapján).

Ennyit tud, természetesen a részletekkel, a történelem. S ebből születik meg *Carlyle* gyönyörű essayje, melynek főbb vonásait ismertető vagyok.

Nem időzhetem a történet részleteinél, melyek felérnek egy modern detektív-regény minden izgalmával, sem a szereplők tipikus egyéniségét nem ismertethetem meg, csak *Carlyle* stílusára, irányára, elveire s remek logikájára utalok.

A nagy angol történetírónak aránylag kevés munkáját ismerik a magyarok. *Cromwellről* írott híres expatiója, sem a francia forradalom tűzetes históriája nem forog annyira közkezen, mintsem megérdemli. Pedig épen az szokta első tekintetben megragadni a közönséget, a miben olyan kevés ember múlta felül Carlylet: a *stilus*. Nem lehet ráfogni, hogy nem nehéz: a ki gondolkodik s azt írja le, annak súlya van, melyet mindenféle mondatszerkezet nem bír el. Itt pedig lépteny nyomon találkozunk a legfrappánsabb és hatalmasabb definitiókkal és gondolatokkal. Csak a történetírásról elejtett gondolatát idézem.

„Jaj most, a mi történészeinknek . . . Történetei a „történelmi méltóságba“ vannak összezsugorítva. Ahelyett, hogy merőn a dologra szegezze tekintetét és arra törekednék, hogy lásson s életteljes képet rajzoljon, nem pedig egy politiko-metafizikai, elvont torzképet, egészen más tárgyakra irányítja tekintetét. A dolog látatlanul ezer káprázatokba és idegen képletekbe burkolva fekszik: mit mondtak róla a Wighek? mit a Toryk? a papok? a szabadgondolkodók? Mindennek felett mit mond a saját figyelő közönségem *rólam*, a szerint, a mint nyilatkozom. Imigyen a mi szegény történetírásunk két tárgyra irányul: *az írásra s az íróra s a dolog marad megíratlanul*“.

Irányáról voltaképen egyszóval megmondani, hogy milyen, nem lehet. Nem tartozik a gondolkodók azon fajtájához, kiket klasszifikálni lehet és kell. Sokkal egyénibb, semhogy általánosíthatni lehetne. Egyoldalúsággal vádolják; lehet, hogy egyoldalú és pedig igen subjectív. Csakhogy ez a subjectivitás viszonylagos, mert nem önmagára, de minden szereplő alakjára vonatkozik. Úgy beleképzei magát, akár *Rohan* herceg, akár *Lamotte* grófnő helyébe, hogy helyetők gondolkodni, tenni tudna. Ép ezért pragmatikus következtetései, melyben remek logikája játsza a főszerepet, elsőrangúak. A dolgok eredetét nem spekulatív szójátékkal és sziporkázó ötletekkel, hanem a természettudományi módszerek biztos, de *azért* nála gyors, következtetéseivel állapítja meg. A francia forradalom előtt lefolyt idők általános romlottságát sokan megírták. Nagy szellemek kedves témája volt, de ha a „Nyaklánc“ történetét elolvassuk, az elfajúlt élet kellő közepén élünk, gondolkodunk. Magával ragad a könyvből felénk áramló meggyőző okadatolás s az események hideg regisztrálása rejti magában az izgalmat, mely nyomába fakad.

*Carlyle* is az előző korok bűnei következményének tartja a forradalmi bűnhődést, de ő még az egyének ingadozó lelkületének is nagy jelentőséget tulajdonít. *Rohan* Lajos, biboros herceg, a kor legjellemzőbb alakja, ki átéli a nagy forradalmat s megszökik. Az „*ubi bene*“ hasznos elvének s a hontagadásnak okos szédelőgője. Őt is az idők jelének tartja Carlyle és szereplését csak intelemnek az elkövetkezendő idők felől.

A gyenge király, a szerencsétlen királyné s a romlott sardanapáli udvar méltó tollra akadt Carlyle kezében. Bár idealizál, de azért néhol szívettépően reális s ép ebben van a főereje.

Az essay különben, ha csak futólagosan olvassuk el felér egy jó francia regénnyel, már csak a cselekmény csoportosítása miatt is.

II. *A hősök*ről az emberiség nagyjairól szól a második tanulmány. Voltaképen nem egységes, hanem mozaikszerű hat apróbb dolgozat, melyek azonban szépen beleilleszkednek abba a hatalmas eszmekeveretbe, melyet *Carlyle* a történelemről felállított.

Szerinte a világtörténelem nem más, mint a nagy emberek története és ennek megfelelően ő minden nagy emberben egy kor — korának — megszemélyesítőjét látja. Nem is tekinthet tehát senkit korába nem illőnek, mert épen a nagy ember feltétele a kornak. Paradoxon állítás, de bizonyítható.

*Carlyle* szerint az emberiség történetében 6 fázist lehet megkülönböztetni. Helyesebben a nagy emberek hatféle alakban árúlják el isteni küldetésüket. E hat forma aztán kimeríti az emberek osztályrészét.

Mindennek előtt a hős, a nagy ember, *mint istenség* jelenik meg a földön. Odin-Wodán, a germán mithologia Jupiterje szintén hős volt, ki ügyességével, eszével, természetes adományaival messze kiváltott kortársai közül. Már pedig mentől messzebb van valaki egy kortól, annál több eshetőség van a kalandos és hihetetlen mende-mondára. Szerinte az ilyen hőst imádni kell és épen ez a vallás. A germán-skandináv mithos alakjait remekül interpretálja, bár a nemzeti büszkeség sokszor egyébként tiszta szeme elé az elvakultság sűrű fátyolát vonja. E mellett a német kultúra túlságos dicsőítése is kedvelt hibája, melybe valahányszor *Goethe-ről* vagy *Schlegel-ől* van szó, bele is esik. Goethével szemben különben nagyon kedvez, kit a világ második Shakspearejának nevez és kiben az igazságot vélte meglátni.

Mahomed, a próféta, magyarázza a második rész állításait. *Carlyle* szerint a népek fejlődésében második jelenség az istenséggel közvetítő hatalomnak, a prófétáknak a tisztelete.

Jellem — *Carlyle* szerint — a velünk született tulajdonságok mellett főképp a természet és nevelés összeműködéséből ered s ezért minden hősenél épen a környezet és életmód mentől tüzetesebb kimutatására törekszik. Megtudjuk Mahomed egész fiatalságának, küzdelmeinek történetét, de csak azért, hogy megérthessük, miként nő keblében az hatalmas vágy, mely tizennégy hívővel száznyolcvanmillió embert hódított meg.

*Carlyle* a kereszténység és mohammedánizmus között érintkezési pontokat keres — és talál. A monotheismus elvégre is egy, akár Jehovah, akár Allah, akár Úr legyen a neve annak, a kit imád. Főelv, hogy engedelmeskednünk kell istennek, belenyugodnunk akaratába. Hát nem vagyunk ilyenformán valamennyien fatalisták? A kismeth csak az Islam hite volna?!

A koránról írt fejezete ritka tisztán gondolkodó fő munkája. A konkluzió, melyet kihoz az: hogy a mohammedanizmus fő ereje a hit

volt s világtörténeti jelentősége: az a nagy uralom, mely Granadától Delhiig terjedve három világrészt ölelt át.

A harmadik fejlődési fok, a mikor *hős, mint költő* jelenik meg. *Dantét* és *Shaksperet* veszi mintául, mert nem ismer ezeknél nagyobb költő szellemet.

Alapjában — Carlyle szerint — minden nagy ember egy és ugyanaz, csak hatáskörük más. A *val s* egyaránt jelent papot is, prófétát is, költőt is. A nagy költő épen azért nagy, mert ezek titkos sejtelmét önti dalba, Dantéban például tíz néma század szólal meg s azért olyan általános a hatás, melyet kelt.

*Shakspererel* sokat, monografiászerűen foglalkozik s az angolok legnagyobb kincsének tartja, mely ezerszerre többet ér minden Indiánál s melynek értéke soha el nem vesztet. Általában a nemzeti génius erősen megilleti a Carlyle lelkét, elannyira, hogy néhol igazságtalan lesz.

*Luther*-rel és *Knox*-szal foglalkozik a negyedik részben, kiket a legnagyobb *papoknak* tart. Az angol puritanizmus ditirambja ez a tanulmány, melynek meg is volt a hatása. Felolvasásban — mert ezt az essayjét hat felolvasásra írta — nem vesztett el az angol vallás dicsőítésének egyetlen rejtett célzata sem. Luthert, mint a bátorság emberét állítja elének, a ki 15 század butaságával s romlottságával állott szembe. Nem a nagy reformatio elfogulatlan dicsőítője, sőt mondhatni inkább Luthernek, az embernek, adózik méltó dicsérettel. Mint evulutiós elméletek híve a *ma* összes vívmányait a protestantizmus közvetett eredményének tartja.

*Knoxról* sokat ír a rokonszenv és tisztelet azon hangján, melyen csak igazán nagy nemzetek emlékeznek meg fiaikról. A theokratikus kormányforma dicséretére is van néhány szava, bár ezért reactióval vádolnunk nem szabad. A Cromwell iránt táplált ragyogó lelkesedés okozati következménye ez csupán.

Már sokkal magasabb foka a fejlődésnek, mikor *a hős, mint író* jelenik meg. *Johnson* Sámuel, *Rousseau* János Jakab és *Burns* Róbert a példái. A XVIII. század nagyjából valóban — az egy Voltairt leszámítva — nem lehetett volna jobban összeválogatni három embert. Ám a vallástalan *Voltaire* ellen a puritán *Carlyle* le nem küzdhet ellenszenvvel viseltetik. Az író a tulajdonképeni demokrata és így a közjó legerősebb védelmezője. Az írás nem mesterség, hanem minden cél elérésére alkalmas eszköz. Hatása közvetett, de mérhetetlen. A francia forradalom csakúgy az írott betű eredménye, mint a mai munkás 8 órás munkaideje.

*Johnsorról* írott levelei bennünket alig érdekelnek, Nem tudjuk megérteni teljesen, mert speczialisan nemzeti, a mint *Katona* József élete is merőben értelmetlen volna egy portugállnak.

*Rousseau* iránt igazságtalan, a mint minden francia iránt az. Határtalan önzéssel vádolja, feledve, hogy nagy emberré önzés nélkül

nem lett senki, mert már e czél is önzés : a mások felé emelkedés.

*Burns* Róbert szomorú sorsa bennünket is megkap. Az a nyers skót paraszt csakugy királya Angliának, mint a stradtforti gyapjuke-reskedő fia. Carlyle Burns-nál vonzó egyéniségét is egyik nagyhatalmá-nak minősíti, bár egész elmélete a szellemre (mint ilyenre) támasz-kodik. De ha nemzeti hősről van szó, sokszor a lelkesedés veszi át a gondolkodás helyét.

Legutoljára a *hőst, mint királyt* tárgyalja. Nem mintha ez a fejlődés legmagasabb foka volna, hanem csak a Cromwell kedviért.

Álljunk meg itt egy pillanatra! Carlyle életének kétségtelenül legnagyobb sikere az angol forradalom kérdésének tisztázása. A nagy protectorról annyit és oly sok rosszat beszéltek széles Angliában, hogy már kellett valakinek jönnie, a ki igazságot tegyen. És Carlyle tett.

Vádolták Cromwellt, hogy képmutató hazug, tudatlan és bigott. Nos hát Carlyle egyenként szétszórja e vádak kártya várait. A nagy vágyás, ha nemes a célja, szükséges minden hősnak s ezért megvádolnunk *Cromwellt* sem szabad. Határtalan elismeréssel dicséri a nagy forradalmiban az embert. Egyszerű életét, családias (angol) vonásait, tiszta, világos gondolkodását.

*Napoleonnal* foglalkozik az essay végén. Irányában határozottan ellenséges és igazságtalan. Szélhámosnak nevezi Bonapartét s felejtí, hogy célja nemzete dicsősége volt. Felejtí, hogy Cromwellnél még eredményeiben is több. John Bull ellenségeskedése a gall kakas ellen ősrégi nóta s lám még Carlyle sem szabadúlhat tőle. Csak egyet ismer el benne : a *gyakorlatiasság ösztönét*. Szerinte Napoleonnak egy hite volt : eszközei iránt való bizalma s ez segítette annyiszor diadalra. Szándékosan kevés, a mint a nagy korzikairól mond és erőszakosan elvágja a beszédfonalát, a mint a diadalokhoz ér. Végső meggyőző-dése, hogy a napoleonismus igazságtalan volt s ezért buknia kellett.

Ennyi a tanulmány! *Carlyle* maga sem tartotta ezt rendszeres munkának, „szaggatott és ki nem fejtett“ műnek nevezi, melynek kis terjedelme akadályozta céljaiban. De így is rendkívül értékes az irány, melyet követ s mely azóta (1840) annyi utánzót talált. Csak Emersohn R. Waldo híres munkájára „*Az emberi nem képviselői*“-re utalok, mely testvére ennek a könyvnek.

*Carlyle*-ről is ellehet mondani, a mit *Fichte* mond a nagy író-ról (Über das Wesen des Gelehrten), hogy : mindaz, a mit látunk ezen a földön, s különösen mi magunk, egy-egy érzékelhető jelenség, — mindezek mögött pedig, mint mindannyinak voltaképeni lényege van az, a mit a világ isteni eszméjének neveznek, az a valóság, mely minden jelenség alapját képezi. Az író pedig épen azért van kiküldve, hogy ezt az isteni eszmét felismerje, s közölje velünk.“

Báró Horváth Emil.